

FORD
MOTOR
COMPANY

milaan
como
turijn

Excursiegids AvB Arnhem april / mei 2008

De Rationalistische erfenis van Como

thema: Industrieële periode, Optimisme
door: Mattijs Loor

In de periode 1920 - 1945 vinden in Italië zowel in de architectuur als op maatschappelijk vlak omvangrijke ontwikkelingen plaats. Como, gelegen ten noorden van Milaan, vormt in die jaren het hart van de architectonische ontwikkelingen in kwestie. Door de verbinding die de nieuwe architectuur aangaat met het eveneens nieuwe politieke systeem van het fascisme raken de twee in het cultureel geheugen verbonden. Ondanks deze verbintenis blijft de architectuur uit deze periode zeer. In de 70 jaar die volgen zullen de ontwerpen uit de fascistische periode, en in het bijzonder de gerealiseerde projecten in Como, vrijwel onafgebroken van invloed zijn. *I have always thought that in a period of big chaos, such as the one we are living now, Rationalism is an important reference for pursuing coherence and clarity, especially evident when living and working in the city of Como.* Dit schrijft architect Paolo Brambilla uit Como in een recente e-mail. Dit standpunt is samen met bovengenoemde typische interactie tussen het fascisme en de rationele architectuur van de jaren '20 tot '40 aanleiding om het Rationalistische erfgoed in Como nader te beschouwen.

Afb. 1, Onderschrift: Paolo Brambilla: Asilo Artsana, Grandate (2006)

De omgeving van het huidige Como werd sinds de bronstijd bewoond door de Kelten. Na verovering van het gebied door de Romeinen in de eerste eeuw voor Christus wordt stad Novum Comum gesticht. De stad wordt in opdracht van Julius Caesar aangelegd als een rationeel ingenieurswerk: een moeras aan de zuidzijde van het meer wordt drooggemaakt waarna op een vlak terrein een ommuurde stad met een gridstructuur kan worden gebouwd. De verdraaiing van de straten ten opzichte van de noordrichting komt bij benadering overeen met de richtingen die Vitruvius omschrijft voor een ideale stad¹.

Afb. 2, Onderschrift: Romeinse rationele structuur in het centrum van Como

Als *municipium* was Novum Comum een stad met een grote mate van zelfbestuur. Naast de Kelten uit de omgeving werd de stad grotendeels bevolkt door Romeinse kolonisten, die in de nieuwe stad grond kregen toegewezen².

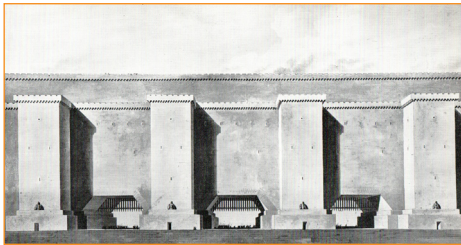
In de volgende eeuwen is de stad afwisselend Frankisch, zelfstandig, Milanees, Oostenrijks en Spaans. Bijna 50 jaar, tijdens een periode waarin Rationalisme en Verlichting hoogtij vierden in wetenschap en cultuur, maakte Como deel uit van het Franse rijk van Napoleon Bonaparte. Ook deze periode is tot op de dag van vandaag zichtbaar in Como. Uiteindelijk wordt de stad in 1859 onderdeel van het nieuwe koninkrijk Italië.

Het Rationalisme dat op verschillende momenten in de geschiedenis van Como opduikt vindt zijn oorsprong bij de klassieke Griekse filosofen.

¹ Vitruvius, *Handboek Bouwkunde*, Amsterdam, 2003, pp. 46: Omwille van bescherming tegen schadelijke invloeden van wind en zon, zou het grid van de ideale stad 22,5 graad tegen de klok in gedraaid moeten zijn ten opzichte van de noord-zuid / oost-west richtingen. Vitruvius leefde in de tijd dat Como gesticht werd. Plinius Secundus (23-79 n.Chr.), afkomstig uit Como, is de enige Romeinse schrijver waarvan bekend is dat hij het werk van Vitruvius kende.

² Suetonius, *Keizers van Rome*, Amsterdam, 2000, pp. 30: Caesar wordt door de senaat op de vingers getikt omdat hij buitenrechtelijk, op basis van persoonlijke voorkeur, grond in Novum Comum heeft weggegeven aan kolonisten.

De Romeinse architect Vitruvius is de vroegst bekende auteur die rationele uitgangspunten voor architectuur omschreef. In de Renaissance komt het Rationalisme uit de oudheid opnieuw naar voren. In de stedenbouw worden opnieuw ideaalsteden ontwikkeld, zoals de Romeinen dit ook probeerden. In navolging van Vitruvius schrijft Leon Battista Alberti in 1452 zijn *De Re Aedificatoria* (Tien boeken over architectuur). Andrea Palladio gaat in 1570 met zijn *I Quattro Libri dell'Architettura* (Vier boeken over architectuur) verder met het opstellen van wettelijke principes voor architectuur. Met de opkomst van de Barok worden echter de rationele werkwijzen veelal verlaten ten behoeve van ruimtelijk en visueel effect. In de 18de eeuw wordt, onder invloed van de Verlichting en ontwikkelingen in de wetenschap, Rationalisme ook in de architectuur weer van groter belang. Architecten als Ledoux en Boullée bestuderen het werk van Palladio en Alberti. Met name bij Boullée leidt dit tot megalomane, nooit uitgevoerde projecten die evenals sommige van zijn geschriften een duidelijk verband houden met een totalitaire staat

Afb. 3. Onderschrift: Étienne Louis Boullée: stadspoort (ca. 1785)

Er wordt wel gesuggereerd dat de architectuur van Boullée een fascistisch karakter heeft³. Aan het eind van de 19de eeuw schepenen een aantal min of meer gelijktijdige ontwikkelingen de condities waarin een vernieuwende architectuur kan ontstaan: de moderne beweging. Het Rationalisme in Italië is onderdeel van deze wereldwijde 'nieuwe architectuur'. De condities waardoor de opkomst van de moderne beweging begint bestaan uit enerzijds technologische vooruitgang (de beschikbaarheid van nieuwe materialen en technieken) en anderzijds maatschappelij-

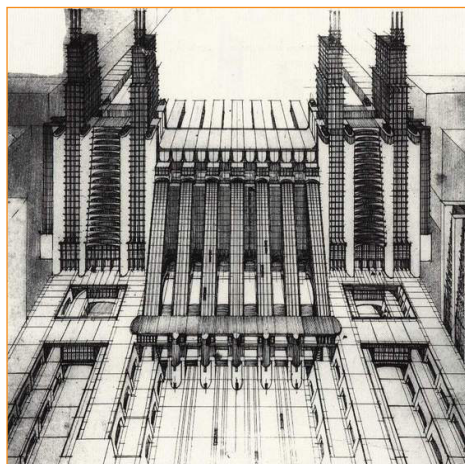
ke verschuivingen (opkomst van Socialisme, invloed van nieuwe wetenschappelijke denkwijzen, abstracte beeldende kunst, streven naar hygiënische verbetering van de groeiende steden). Dit leidde tot een nieuwe rationalisering van de architectuur. *If the right question is posed and rational procedures adopted, then the right answer will result; a belief in architectural determinism implied a causal link between architectural form and social behaviour, the integrity of the former leading to balance in the latter; technology was to be harnessed as a civilising force*⁴. Met name de laatste twee punten sluiten naadloos aan bij de latere fascistische (staats)architectuur in Italië. Met deze nieuwe ontwikkelingen in de architectuur werden stijl, dogma en het voorbouwen op traditie als uitgangspunten verlaten en vervangen door een architectuur waarbij een rationeel proces het voornaamste ingrediënt was. Slechts met het verlaten van tradities, gewoonten, zou een daadwerkelijk nieuwe architectuur passend bij de moderne tijd kunnen ontstaan⁵.

Het verlaten van tradities is de basis van het de Italiaanse kunst- en architectuurstroming van het Futurisme. De bekendste en meest invloedrijke positionering van het Futurisme is het manifest van Antonio Sant'Elia uit 1914. Sant'Elia is in 1888 in Como geboren en krijgt een praktijkopleiding in de civiele techniek. In 1912 opent hij een architectenbureau in Milaan⁶. Zijn manifest verzet zich in bijzonder agressieve bewoordingen (*Io combatto e disprezzo - Ik bevecht en veracht*) tegen zowel traditionele architectuurstijlen als de in opkomst zijnde modernistische avant-garde. Het vraagt om een volledig op berekening en beargumentatie gebaseerde architectuur, gebaseerd op de vormen van de nieuwe, dynamische, mechanische wereld en gemaakt van vernieuwende materialen met maximale flexibiliteit en lichtheid⁷. Uiteindelijk worden er aan de hand van dit manifest nauwelijks ontwerpen gerea-

4 A. Cunningham, *Modern Movement Heritage*, Londen, 1998, pp. 2.
5 W. Benjamin, *Ervaring en armoede, 1933 in: Maar een storm waait uit het paradijs*, Nijmegen, 1996, pp. 136-141; Benjamin omschrijft hier, als tijdgenoot van de modernistische architecten, hoe de huizen van beton, staal en glas anders zijn dan de traditionele woningen. Ze maken het moeilijker je vast te klampen aan een verleden, waardoor de moderne mens als 'barbaar', zonder enige ervaring, een nieuw begin kan maken.
6 L. Marchesini, Antonio Sant'Elia, biografie, http://web.tiscali.it/antonio_santelia/index.htm (31 maart 2008).
7 A. Sant'Elia, *Manifesto 1914*, in: *Architectural Design*, vol. 51, nr. 1/2 (januari-februari 1981), pp. 20-23; en:
A. Sant'Elia, *Manifesto dell'architettura Futurista, Simplicissimus*: <http://store.simplicissimus.it/images/ebooks/TiC/antoniosant%5C%27eliamanifestodell%5C%27architetturaFuturista.pdf> (31 maart 2008).

3 A.M. Vogt, *Orwell's Nineteen Eighty-Four and Étienne Louis Boullée's Drafts of 1784*, in: *The Journal of Architectural Historians*, vol. 43, nr. 1 (maart 1984), pp. 60-64.

liseerd. Hoewel de vernieuwing en de *kille berekening*⁸ - het rationele - in dit gedachtegoed worden gewaardeerd, lijkt het in ontwerpen moeilijk zowel het Classicistische Rationalisme als de innovaties van de beginnende moderne beweging te vermijden⁹

Afb. 4. Onderschrift: Antonio Sant'Elia: Station, La Città Nuova (1914)

In december 1926 richt een groep jonge, pas afgestudeerde architecten in Milaan de 'Gruppo 7' op. De groep bestaat uit Luigi Figini, Guido Frette, Sebastiano Larco, Gino Pollini, Carlo Enrico Rava, Giuseppe Terragni, Ubaldo Castagnola en later ook Adalberto Libera. Zij presenteren zichzelf als de nieuwe Italiaanse avant-garde in de architectuur¹⁰. In het blad *Rassegna Italiana politica, letteraria e artistica* publiceren zij hun manifest. *Er is een 'nieuwe geest' geboren. [...] Het bewijs dat we aan het begin staan van een periode die uiteindelijk een geheel eigen, welbepaald karakter zal hebben, is dat we dit verschijnsel frequent ontmoeten: de perfecte overeenstemming tussen de diverse kunstvormen en de invloed die de ene op de andere uitoefent - het zijn bij uitstek de kenmerken van tijdperken waarin een stijl werd gecreëerd.* Hiermee geven ze overduidelijk aan één te zijn met Le Corbusiers *Il existe un esprit nouveau*.

8 J. Gargus, in voetnoot bij Manifesto 1914 van Sant'Elia, waarbij de formulering uit de oorspronkelijke uitgave wordt aangehaald: *The Messaggio* [oorspronkelijke publicatie] says: 'That new architecture is the architecture of cold calculation', in: *Architectural Design*, vol. 51, nr. 1/2 (januari-februari 1981), pp. 21.

9 De tekeningen van Antonio Sant'Elia suggereren naar mijn persoonlijke mening enerzijds het materiaalgebruik en de technische detaillering van Gropius en Loos en anderzijds de monumentaliteit van bijvoorbeeld de stadspoorten in de tekeningen van Boullée.

10 M. de Michellis, *Fascist Architectures in Italy*, in: H.-J. Henket & H. Heynen (ed.), *Back from Utopia*, Rotterdam, 2002, pp. 87.

Eveneens zijn de banden met andere kunstvormen meteen helder. In het manifest wordt letterlijk het verband gelegd met schilder Giorgio de Chirico, die in zijn schilderijen van de *scuola metafisica* abstracte en klassieke vormen bij elkaar bracht en sterk architectonisch geörienteerd was. Het manifest eindigt met een oproep tot een Nationaal Modernisme, gericht op de klassieke traditie van Italië. De 'Gruppo 7' zet zich met dit manifest af tegen de eerdere manifesten van de Futuristen. Er is dus wél sprake van traditie én van een Modernistische beweging. Het betreft hier echter eerder traditie in de zin van 'erfgoed' dan in de zin van 'gewoonte'. *Het gaat om een verlangen naar waarheid, logica, orde, Helleense helderheid: dát is de ware aard van de nieuwe geest. [...] Wij willen alleen, uitsluitend en precies tot onze tijd behoren, en onze kunst wil diegene zijn die onze tijd vereist*¹¹.

Zowel de Futuristen als de Rationalisten van 'Gruppo 7' kenden een enorme toewijding aan de jonge nationale staat Italië. In de sfeer van de strijdbaarheid voor een nieuwe orde, zoals deze door de intellectuelen in het Futurisme was geïntroduceerd, ontstaat het Italiaanse Fascisme. In dit politieke systeem spelen de totalitaire staat en het culturele erfgoed van de klassieken een fundamentele rol.

De 'Gruppo 7' ziet zichzelf als hét antwoord op de vraag van de fascistische staat naar een nationale kunst en architectuur. In de periode 1931-1937 solliciteren de Rationalisten, verenigd in de *Movimento Italiano per l'Architettura Razionale* (MIAR), meermalen vrijwel letterlijk naar de positie van 'Nationale Stijl'¹². *The young ones appeal to Mussolini to rectify the sorry state of architecture today. The young ones expect Mussolini to respond to their appeal ... for Mussolini is always right*¹³. Deze oproep werd gedaan in een rapport aangeboden aan Mussolini bij een Rationalistische tentoonstelling in Rome in 1931. Al in 1926 wordt het contrast tussen de Rationalisten en de Futuristen voorzichtig weggepoetst. Alberto Sartoris, een belangrijke Rationalist en later voor-

11 Gruppo 7, *Architettura*, 1926 in: H. Heynen e.a. (ed.), *Dat is Architectuur*, Rotterdam, 2001, pp. 156-159.

12 H. van Dijk, Cattaneo, herwonnen onschuld, in: *Archis*, nr. 8-1987, pp. 24

13 P.M. Bardi, *Rapporto sull'architettura* (per Mussolini), zoals aangehaald in: M. de Michellis, *Fascist Architectures in Italy*, in: H.-J. Henket & H. Heynen (ed.), *Back from Utopia*, Rotterdam, 2002, pp. 89.

aanstaand lid van het CIAM schrijft met de tekst Futurismo een herwaardering van deze beweging, waar de 'Gruppo 7' zich op dat moment nog tegen verzet. Sartoris benadrukt wel dat Sant'Elia in het Futurisme het belang van geometrische vormen onderschat¹⁴. Ook Terragni, één van de 7 leden van de groep, is gefascineerd door met name het werk van Sant'Elia¹⁵. Waar het fascistische regime zich uiteindelijk tegen het oorspronkelijk Rationalisme ging verzetten, compromitteerde een deel van de beweging zich aan de historische en monumentale thema's van Piacentini en de andere Monumentalisten¹⁶. Deze laatste groep komt hiermee weer dichterbij de combinatie van monumentaliteit met mathematische, rationele principes zoals al te zien was bij bijvoorbeeld Boullée anderhalve eeuw eerder. Vanaf de jaren '60 zou Aldo Rossi hiermee wereldfaam verwerven¹⁷.

De meest principiële groep binnen de MIAR was vrijwel geheel afkomstig uit Como. Deze zogenaamde 'Comasco'-groep bestond onder andere uit 'Gruppo 7'-oprichter Giuseppe Terragni en zijn leerling Cesare Cattaneo¹⁸. De aanwezigheid van deze duidelijk samenhangende groep architecten in Como is één van de redenen waarom juist deze stad zich zo sterk profileerde op architectonisch gebied. Ook de invloedrijke Futurist Antonio Sant'Elia was uit Como afkomstig. Bovendien ligt Como vlak bij Milaan, waar één van de belangrijkste technische universiteiten gevestigd was¹⁹.

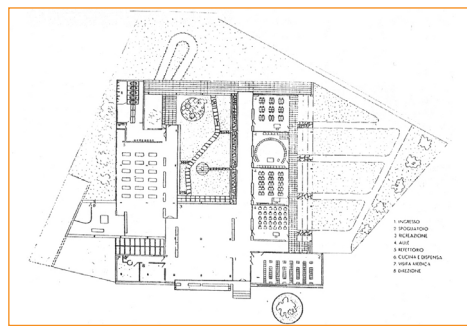
Giuseppe Terragni: Asilo Sant'Elia, Como (1934)

'A beautiful school, bright, luminous and spotlessly clean, will foster in the child a natural feeling for hygiene, a spontaneous disposition for order and cleanliness, the true mark of civilization.' [...] he can find in the 'relaxed freedom of the plan' and the 'plastic in-

vention' of this architecture an exemplary instance of 'social art'²⁰.

Deze omschrijving van Terragni's kinderdagverblijf omvat zowel vrijwel alle aspecten van de architectuur van de moderne beweging, als veel van de doelstellingen voor kunst en architectuur volgens het fascisme. The State educates the citizens to civism, makes them aware of their mission, urges them to unity; its justice harmonizes their divergent interests; it transmits to future generations the conquests of the mind in the fields of science, art, law, human solidarity; it leads men up from primitive tribal life to that highest manifestation of human power, imperial rule²¹.

Terragni's asilo kende een moeizaam ontstaansproces. Problemen met financiën, bouwtechnische moeilijkheden, wijziging op wijziging, en uiteindelijk zelfs hele elementen uit de compositie die niet werden gerealiseerd²². Het gerealiseerde gebouw is enerzijds een resultaat van deze problemen, maar zeker ook een toonbeeld van evoluerende expressie. De trouw van Terragni aan zijn functionele uitgangspunten belemmert hem niet in zijn creativiteit met de plastische vormgeving. Enerzijds versimpelde hij de principes van het ontwerp tot een verzameling eenvoudige regels: een kolomrooster, een beperking tot twee verticale niveaus in de compositie, slechts drie typen openingen; anderzijds ontstaat er een subtiele complexiteit in de compositie van de hoofdvolumes²³.

Afb. 5. Onderschrift: Giuseppe Terragni: Asilo Sant'Elia, Como (1934)

14 A. Sartoris, On Futurism, 1926. in: *Architectural Design*, vol. 51, nr. 1/2 (januari-februari 1981), pp. 29.

15 Terragni lijkt aanvankelijk met name beïnvloed door het Russische Constructivisme (bijvoorbeeld bij het Novocomun). De Constructivisten op hun beurt hadden echter weer uitgebreid geput uit de visies van de Futuristen. Zie ook het essay van Niek Heideman in deze reeks.

16 H. van Dijk, Cattaneo, herwonnen onschuld, in: *Archis*, nr. 8-1987, pp. 24.

17 In deze context is het dan ook niet verwonderlijk dat Rossi het werk van Loos en Boullée voor het eerst in het Italiaans vertaalde, Aldo Rossi, *Autobiografische notities over de vorming, enz., december 1971*, in: A. Ferlenga, Aldo Rossi, zijn complete werk, Keulen, 2001, pp. 23, 25. De overeenkomsten tussen Rossi en Alberici worden door Arduino Cantalora beschreven in een inleiding bij dit boek. *De kracht van de eenvoud*, pp. 4-7.

18 J. Gargus, Giuseppe Terragni, in: *Architectural Design*, vol. 51, nr. 1/2 (januari-februari 1981), pp. 72; voor meer informatie over Terragni en Cattaneo, zie de essays van Marloes Faber en Niek Heideman.

19 Opvallend is dat de Rationalistische architecten in het noorden van Italië in tegenstelling tot hun zuidelijke collega's aan een technische universiteit waren opgeleid. Aan deze Politecnico di Milano zou later Aldo Rossi opgeleid worden en doceren.

20 Giuseppe Pagano, *criticus voor Construzioni-Casabella*, 1940, zoals aangehaald in: M. Casciato & C. Marcosano Dell'Erba, *Sant'Elia Infant School*, Como, in: A. Cunningham, *Modern Movement Heritage*, Londen, 1998, pp. 105-106.

21 B. Mussolini, *The Doctrine of Fascism*, 1932. <http://www.worldfuturefund.org/wffmaster/Reading/Germany/Mussolini.htm> (3 april 2008).

22 Oorspronkelijk bevatte het ontwerp een kleine vleugel die qua richting afweek van het grid van het gebouw en meedraaide met de context, vergelijkbaar met de zijvleugel van de kunstacademie van Rielveld in Arnhem.

23 M. Casciato & C. Marcosano Dell'Erba, *Sant'Elia Infant School*, Como, in: A. Cunningham, *Modern Movement Heritage*, Londen, 1998, pp. 105.

Cesare Cattaneo: Asilo Garbagnati, Asagno (1935)

Al voor zijn afstuderen aan de *Politecnico di Milano* in 1935 werkt Cesare Cattaneo mee aan diverse projecten in en rond Como. Ook het ontwerp voor dit asilo komt uit die periode. Het is zijn eerste gerealiseerde ontwerp²⁴. In het ontwerp is het zeer principiële functionalisme van Cattaneo, nog sterker dan dat van Terragni, al duidelijk zichtbaar. Zijn poëtische maar formele benadering die later zou resulteren in bijzondere architectonische sculpturen is nog nauwelijks te ervaren.

De budgetten in Asagno waren een stuk beperkter dan voor het *asilo* van Terragni. Toch heeft Cattaneo vast weten te houden aan zijn extreme uitwerking van details en een gebouw gemaakt dat zich bijzonder specifiek richt op zijn functie en doelgroep. De dimensies van het gebouw zijn volledig afgestemd op het gebruik van de ruimte door kleine kinderen en bovendien is bijzonder veel aandacht besteed aan licht, ventilatie, interne organisatie en de relatie tussen het gebouw en het landschap.

Alberto Sartoris, later één van de toonaangevende figuren in het CIAM, beschrijft in zijn boek *Luci sulla scuola moderna (Een licht op de moderne school)* hoe in dit ontwerp de uitgangspunten van het functionalisme op vrijwel perfecte manier vertaald zijn in het type van de moderne school²⁵.

De hierboven genoemde gebouwen zijn iconen van zowel het internationale functionalisme als de fascistische staatsarchitectuur. Het *asilo* is bij uitstek de plek waar de staat begint zijn burgers op te voeden; een belangrijk kernpunt van het fascisme. Echter, de fascistische staat was niet eenduidig in zijn keuze voor één staatsarchitectuur. Bovendien was het eerder zo dat het denken over de nieuwe architectuur onderdeel was van de cultuur waarin het fascisme opkwam dan dat het fascisme nu daadwerkelijk een architectuur dicteerde.

De Futuristen legden immers de basis voor zowel het Rationalisme als de culturele agenda van het fascisme.

Op deze wijze is de architectuur van het Rationalisme weliswaar verbonden geraakt met het fascisme, maar er nooit afhankelijk van geworden.

Hoewel de fascistische staat in 1946 opviel met bestaan, is in Italië deze politiek nooit echt afgewezen. De Italiaan had zijn kinderbijslag en sociale woningbouw aan het regime van Mussolini te danken²⁶. Marco de Michelis betoogt in zijn essay over de fascistische architectuur dat architectuur en regime ook in dit geval volledig los van elkaar dienen te worden beschouwd. Of dat in dit geval terecht is, is de vraag²⁷. De Rationalisten solliciteerden immers letterlijk naar de positie van fascistische kunst en zagen zichzelf op zijn minst als onderdeel van één en dezelfde beweging. Feit is in ieder geval dat de architectuur van Terragni en zijn tijdgenoten is blijven staan waar van de gebouwen van Albert Speer vrijwel geen enkel spoor meer te vinden is.

In de periode na de tweede wereldoorlog volgde er al snel een nieuwe generatie architecten die zich liet leiden door motieven uit het Rationalisme. Met name Aldo Rossi kon hiervoor bij tijd en wijlen reken op kritische kanttekeningen van collega's en theoretici²⁸.

Een andere verbinding van het Italiaanse Rationalisme met de hedendaagse wereldarchitectuur wordt gevestigd als Colin Rowe in 1960 Peter Eisenman middels de *Encyclopédie de l'Architecture Nouvelle* van Alberto Sartoris en een bezoek aan Como bekend maakt met het werk van Terragni²⁹. Eisenman bestudeert met name de mathematische principes in de gebouwen in Como en past deze in zijn eigen 'House'-studies toe. In zijn latere werk speelt de deconstructie van dit radicale formalisme met behulp van arbitraire nieuwe regels een leidende rol³⁰.

Via de publicaties van Eisenman wordt de internationale bekendheid van de Rationalisten aanzienlijk vergroot. Richard Meier, evenals Eisenman onderdeel van de zogenaamde *New York Five*, gebruikt het de conceptuele kracht van de mathematisch-

²⁶ Dirk Koppes, *Het fascisme had niet zo'n slechte naam*, in: *Dagblad De Pers*, 5 februari 2008.

²⁷ M. de Michelis, *Fascist Architectures in Italy*, in: H.-J. Henket & H. Heynen (ed.), *Back from Utopia*, Rotterdam, 2002, pp. 86.

²⁸ Schrijver Vincent Scully verbindt Rossi via schilder *De Chirico met de idealen van het Fascisme, waar de architect zich volgens Scully verre van zou moeten houden*. A.M. Vogt, *Aldo Rossi. A Scientific Autobiography* (recensie), in: *The Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 42, nr. 1 (maart 1983), pp. 86-88.

²⁹ D. Doordan, *The New York-Como Connection*, in: *Architectural Design*, vol. 51, nr. 1/2 (januari-februari 1981), pp. 77.

³⁰ W. Curtis, *Modern architecture since 1900*, Londen / New York, 2002, pp. 665.

²⁴ J. Gargus, *Cesare Cattaneo*, in: *Architectural Design*, vol. 51, nr. 1/2 (januari-februari 1981), pp. 49; en: D. Garamone, *Asilo infantile Giuseppe Garbagnati*, 2005, <http://www.lombardiabeniculturali.it/> (3 april 2008).

²⁵ A. Sartoris, *Luci sulla scuola moderna*, 1937. Hoewel Garamone (zie hierboven) naar deze bron verwijst, heb ik hem zelf niet weten te traceren.

geometrische regels in het Rationalisme in veel van zijn ontwerpen. Dat architecten van nu in Como bouwen op basis van de principes van de Rationalisten is gezien deze voorgeschiedenis weinig verrassend. Het feit dat Paolo Brambilla de huidige turbulente toestand in de wereld aandraagt als reden voor rationeel, of Rationalistisch, bouwen is ook niet vreemd. De 'Gruppo 7' gaf immers al aan op die manier helderheid, logica en orde te willen brengen. Ook in de huidige drang naar klimaat-bewust bouwen is een herleving van het Rationalisme goed te plaatsen. De gebouwen van Cattaneo en Terragni zijn met hun rationele oriëntatie van ruimten en bovenmaatse, expressieve zonneluifels een inspirerend voorbeeld.

Aldo Rossi: basisschool, Fagnano Olona (1972)

Hoewel veel klassieker, monumentaler en zwaarder dan de architectuur van de Rationalisten heeft dit gebouw wel degelijk sterke overeenkomsten met hun principes. Met name in de interne organisatie van het gebouw met allemaal gelijkwaardige op het oosten georiënteerde klaslokalen zijn duidelijk rationeel ingegeven³¹. Helderheid en structuur zijn door de strakke volumes zeer aanwezig en geven het gebouw zijn passende, didactische uitstraling: hier leert men hoe het hoort, hier heerst orde.

Voor nadere informatie over dit project: zie de tekst van Jasper van Dijke.

Paolo Brambilla: Asilo Artsana, Grandate (2006) (zie afb. 1)

Deze hedendaagse navolging door een architect die vanuit zijn studio uitkijkt op het Asilo Sant'Elia verenigt de hedendaagse vraag naar heldere, zakelijke architectuur met de grote plasticiteit van zijn voorbeelden Terragni en Cattaneo. Het nieuwe Rationalisme lijkt duidelijk ingegeven door redenen van daglicht- en klimaatbeheersing op een duurzame manier.

Al met al lijkt helder te worden dat het Rationalisme een soort continue onderstroom is in de wereld van stedenbouw en architectuur; een thema dat met regelmaat terugkeert op vele plekken op de wereld. *Radical formalism comes and goes - it's here and then not here - as the diachronic history of architecture reveals the diachronic nature of signifying systems*³². De erfenis van Como is over de hele wereld terug te vinden.

31 A. Ferlenga, *Aldo Rossi, zijn complete werk*, Keulen, 2001, pp. 58.

32 G. Keeney, *Parling Shots*, in: *CounterPunch*, 2 november 2002, <http://www.counterpunch.org/keeney1102.html> (3 april 2008).